

Att undervisa de andra

Studier av lärarrapporter från den ambulerande zigenarskolan mellan 1946 och 1958

David Sjögren

Redan, när jag den 15 juni kom till lägret, stod skoltältet färdigt placerat mellan två bostadsvagnar. Sex stycken av Eskilstuna stad kasserade skolbänkar-dubbelbänkar fyllde upp skolrummet. På ena kortväggen var en likaledes av Eskilstuna stad kasserad svart tavla uppspikad. Tältet såg trevligt ut och var på många vis bra. Första veckan, innan det flyttades ut litet stycke bakom vagnarna, hade man dock svårt att reda sig med allt det damm, som for upp från sandmarken för varje steg man tog därinne. Tältduken var varken tjock eller tät. Vid häftiga regn, som denna sommar ej var sällsynta, trängde vätan tvärs igenom duken. Många skoldagar börjades med, att jag utrustad med en kraftig skurtrasa torkade alla skolbänkar någorlunda torra. Så snart vi varje morgon hängt upp planscherna med bokstäverna såg vårt skoltält riktigt trevligt ut [sic]. Luft och ljus kom in från ena kortsidan, där tältduken var undanvikt. Genom den breda dörren såg vi rakt ut mot skogsbacken ovanför lägret. Lika lätt, som vi såg ut, tittade andra människor in till oss. Zigenarlägrets egna medlemmar, som alla var mycket intresserade av skolan, gjorde då och då en titt in till oss. De kom försiktigt, barnen kände dem väl, varför de inte alls störde. Jag blev enbart glad över de små besöken. Besök, som däremot störde oss rätt mycket, var förbiresande turister eller promenerande människor i trakten. Dessa hade många gånger svårt att förstå, att de störde oss genom att stå i öppningen långa stunder.¹

Ovanstående är ett utdrag ur en lärarrapport från 1952 och beskriver undervisningsmiljön i en av stiftelsen Svensk Zigenarmission ambulerande sommarskolor för zigenare.* Undervisningen i lektionstälten, som bedrevs under andra hälften av 1940-talet till och med sommaren 1958, var enbart avsedd för zigenare.² Den något romantiska bild som folkskollärarinnan Stina Skantze förmedlar är typisk för de uppsökande sommarskolor lärarna rapporterar ifrån. Rapporternas dramaturgi beskriver inte sällan hur fattiga,

* Jag använder i denna uppsats ord för befolkningsgrupper som brukades i samtiden. Detta skall inte missförstås som en ringaktning av dessa grupper från min sida. Användningen av begreppen har i stället sin grund i att andra mer nutida begrepp ofta har en vidare eller annan referens.

livliga och illa klädda barn, vilka under några korta, men intensiva, sommarmånader skulle lära sig läsa och skriva under eländiga undervisningsförhållanden, ofta utan föräldrarnas intresse eller stöd. Att bedöma hur väl dessa rapporter stämde överens med de förhållanden som rådde i denna skolform är självfallet svårt. Vissa barn tillskansade sig förvisso användbara skolkunskaper, trots provisoriska undervisningsvillkor, men för andra barn uppfattades skolan nog mer som en besk konkurrent till förströelser eller som en fridstad där man slapp undan allehanda husliga bestyr.³

Ur ett utbildningshistoriskt perspektiv är zigenarskolan intressant eftersom den är den första specialavpassade undervisningen (undantaget samernas vars speciella undervisningsformer har lång historik) för en etnisk minoritet i Sverige. Den kan därför relateras till den skolpolitiska debatt om invandrabarns utbildningssituation som har sin upprinnelse i det sena 1960-talet och det tidiga 1970-talet. Zigenarskolan bör också relateras till den framväxande välfärdsstatens ambitioner att enhetliggöra och assimilera alla i landet boende invånare och samma politikens påstådda vilja att skapa lika förutsättningar och möjligheter till utbildning för alla.

Stiftelsen Svensk Zigenarmission

Stiftelsen grundades 1945 av en rad kristna samfund och organisationer i syfte att "arbeta för ett förbättrat andligt och materiellt läge för svenska zigenare" och riktade sig till alla zigenare "som strävar efter att bli nyttiga medborgare".⁴ Stiftelsens verksamhet kan sägas vara tredelad. Den viktigaste och kostsammaste delen var den så kallade ambulerande skolan. Dess lärare följde med zigenarna på deras resor och det betonades att denna skolande praktik var avpassad efter zigenarnas levnadsmönster. Lektionerna bedrevs nämligen i provisoriska skoltält eller ute i det fria. Ur fysisk synpunkt är det riktigt att skolan var avpassad efter zigenarnas levnadsmönster. Huruvida innehållet i undervisningen, pedagogiken och disciplinen var avpassad låter sig inte lika lätt avslöjas; i alla fall inte med hänvisning till skolformens mer materiella betingelser.⁵

Tätt knuten till den undervisande verksamheten var lärarnas uppgift att vara zigenarna behjälpliga vid kontakter med lokala myndigheter, vilket kan betraktas som den andra delen i stiftelsens verksamhet. Lärare vid den ambulerande zigenarskolan fungerade många gånger som förhandlare, i kontakten med myndigheter och markägare, då zigenare ville etablera ett läger på en ny ort.⁶ Många gånger underlättades zigenarnas lägervistelse på grund av denna så kallade kurativa verksamhet, eftersom ett zigenarläger med en skola ökade möjligheterna att få goda lägerplatser, olika tillstånd för

underhållningsverksamhet samt helt enkelt fler besökare, vilka var nyfikna på den – även för 1950-talets Sverige – något exotiska undervisningsformen. Skolan och lärarna gav också en viss status och uppmärksamhet som zigenarna var i behov av för sina affärer.⁷

Den tredje verksamheten som Stiftelsen bedrev var mission. Den missionerande uppgiften var tämligen nedtonad i Stiftelsens stadgar, men av lärarrapporter och verksamhetsberättelser att döma var den kristna och andliga skolningen en väsentlig del av verksamheten.⁸ Även i Stiftelsens korrespondens med de myndigheter som man var ekonomiskt beroende av framträder missionens betydelse:

De religiösa förhållandena [bland zigenarna] äro kaotiska. Vissa religiösa bruk förefinnes naturligtvis, men enligt gängse uppfattning i en kulturstat vila dessa bruk endast på hedniska eller magiska föreställningar. För vårt lands kristna organisationer är det av största intresse, att denna människogrupp blir föremål för undervisning i kristendom [...]⁹

Genom den ambulerande skolan kunde stiftelsen nå den zigeniska befolkningen och vara behjälplig i kurativa ärenden och bedriva mission. Den kombination av undervisning, filantropi och mission som den ambulerande zigenarskolan utgjorde hämtade explicit sin inspiration från utbildningssystemet för samers barn. Missionsskolor för samers barn var under hela 1800-talet och början av 1900-talet den enda form av undervisning som nomadiserande samebarn kunde få. I och med 1923 års nomadskolestadga, och genomförandet av den så kallade nomadskolan, förändrades detta förhållande drastiskt.¹⁰ Staten tog helt över ansvaret för samebarns undervisning, som ett led i att centralisera undervisningsväsendet, och dess innehåll blev, likt hela folkskolans undervisning, mer profant. Vid tiden för den ambulerande zigenarskolans tillblivelse och verksamhetsperiod var nomadskolan kritiserad av såväl den samiska opinionen som nomadskoleinspektören och Skolöverstyrelsen.¹¹

Man kan således ställa sig frågan varför den ambulerande zigenarskolan inrättades, eftersom den i flera avseenden måste ha ansetts som otidsenlig. Vidare var huvudman för zigenarskolan en frivillig organisation samtidigt som tendensen under 1900-talet snarare var ökad statlig närvaro på skolans område. Zigenarskolan hade dessutom ett uttalat missionerande och kristet budskap samtidigt som skolpolitiken i allmänhet snarare präglades av ett skolinnehålls förvärldsligande. Zigenarskolan var också utlokaliserad med uppenbara svårigheter av kontroll och inspektion samtidigt som tendensen under 1900-talet snarast varit dramatisk nedläggning av otillgängliga by- och småskolor till förmån för ekonomiskt rationella skolor i centralorter. Zigenarskolan tillkom också i en skolpolitisk situation där den omdebatterade gemensamma bottenskolan – grundskolan – var i vardande,

vilket i sig är anmärkningsvärt eftersom nya skolformer i regel avvisades i väntan på hela skolväsendets omorganisering.

Man frestas att tro att svaret på dessa frågor skulle vara långt och komplicerat. Det är det emellertid inte. Det är kort och enkelt. Den ambulerande zigenarskolan sågs av berörda myndigheter, Socialstyrelsen, Ecklesiastikdepartementet och Skolöverstyrelsen som en försöksverksamhet, tills dess något bättre alternativ utarbetats.¹² Det var emellertid inte en försöksverksamhet i den meningen att den ambulerande skolan skulle bli permanent, utan för att utröna om zigenarna var bildbara och förbereda zigenarbarnen inträdet i obligatoriska skolor.¹³ Under mellankrigstiden florerade uppfattningen, präglad av rasbiologisk tankar, att zigenarna var lägre stående ur kultur- och intelligenssynpunkt. Bland annat hävdade en inflytelserik folkskollärare, fil. lic. Manne Ohlander, att begåvningsförhållandena bland tattare och zigenare var avsevärt lägre än bland svenskar i övrigt.¹⁴ Detta menade även den store "zigenarvetaren" och fångvårdaren Allan Etzler, som disputerade 1944 på en avhandling om zigenarnas ursprung.¹⁵ Dessa påståenden om zigenarnas och tattarnas begåvningsförhållande fick emellertid inte stå oemotsagd. Fattigvårdsombudsmannen i Jönköping, Tor Jacobsson, menade bland annat att lärare och konfirmationspräster till tattare ofta var ovetande om dessa ungdomars ursprung, vilket borde tyda på att de inte presterade sämre än andra barn.¹⁶

Stiftelsen Svensk Zigenarmissions lärares del i detta avseende låg bland annat i deras uppdrag att kartlägga och rapportera om zigenarnas levnadsvanor, seder, lära dem att passa tider, tvätta och laga kläder, sköta sin hygien och anpassa dem till svenska vanor.¹⁷ Den ambulerande zigenarskola var alltså, ur myndigheters perspektiv, till stora delar en sociologisk studie och hade sitt existensberättigande som sådan.

Den ambulerande skolans verksamhet upphörde efter sommaren 1958. Anledningen till detta var enligt Stiftelsens årsberättelse inte ett ointresse från myndigheternas sida. Stiftelsen erhöll även statsbidrag för skolverksamhet under sommaren 1959. Men då de kringresande zigenargrupperna blivit så små att endast enstaka elever kunde undervisas i varje läger, ansågs det inte värt besväret att skicka ut lärare för att undervisa enskilda elever.¹⁸

Lärarnas beskrivningar av den ambulerande zigenarskolan

Syftet med föreliggande avsnitt är att undersöka lärarrapporter och verksamhetsberättelser från den ambulerande zigenarskolan, som lärare

skrev för tjänstmän på Socialstyrelsen, Skolöverstyrelsen och Ecklesiastikdepartementet, för att belysa skolförhållandena för zigenare under 1940- och 1950-talen. Detta material är intressant eftersom det synliggör samspelet mellan föreställningar om zigenare, etnologiska och sociologiska undersökningar om zigenare och den skolform som den ambulerande skolan utgjorde. Det blir därigenom möjligt att undersöka de föreställningar och omdömen om zigenarna som lärarna förmedlade i sina rapporter. Hur påverkade den information som lärarna lämnade i sina rapporter zigenarnas utbildningsvillkor och utbildningsmöjligheter? Detta är en fråga som kan ställas till detta material.

Materialet för studien är hämtat från Socialstyrelsens arkiv, Skolöverstyrelsens arkiv, Stiftelsen Svensk Zigenarmissions arkiv samt 1954 års Zigenarutrednings kommittéarkiv, där 33 olika lärarrapporter från åren 1946 till 1958 finns att tillgå. Några år finns det så många som fem rapporter och vissa år finns det bara en rapport. Från 1947 och 1949 saknas rapporter helt. Rapporterna är skrivna av 18 olika lärare, av vilka vissa bara skrivit en rapport medan andra avlagt upp till fem rapporter. Mycket talar för att alla rapporter inte finns bevarade. Bland annat finns det i 1954 års Zigenarutrednings kommittéarkiv kopior av rapporter som inte är sparade någon annanstans.¹⁹ Stiftelsens årliga verksamhetsberättelse omtalar också ambulerande skolverksamhet som inte kan återfinnas bland rapporterna.²⁰ Dessutom beviljade Skolöverstyrelsen lärarlämplighet åt ett antal lärare, vars rapporter inte kan återfinnas.²¹ Detta tror jag inte betyder att olämpliga lärarrapporter rensats ut eller att enbart vissa, speciellt utvalda, lärarrapporter har sparats. Snarare är det nog antagligen så att vissa rapporter förkommit. Däremot kan det vara värt att notera att ett ganska smalt och ensidigt urval av lärarrapporter finns bevarade i Zigenarutredningens kommittéarkiv, vars utlåtande i praktiken innebar slutet för Stiftelsens ambulerande skolverksamhet.²²

Olika sätt att betrakta zigenarnas skolprestationer

Rapporternas innehåll varierar kraftigt. Vissa lärare berättar tämligen summariskt om skolverksamheten, medan andra beskriver i essäliknande form deras erfarenheter. Somliga berättelser, vilka ofta är relativt omfattande, rapporterar enbart om zigenarnas levnadssätt, seder och försörjningsförhållande och nämner enbart skolförhållandena i svepande, korta ordalag.²³ De rapporter som är mer etnologiska och sociologiska tenderar att vara mer negativa till zigenarnas skolprestationer och deras möjligheter att tillgodogöra sig skolkunskaper och skolmognad. De rapporter som är mer sociologiskt beskrivande och värderande har även det gemensamt att de uttrycker en besvikelse över skolprestationerna i

zigenarskolan. De som skrev dessa ansåg helt enkelt att zigenarbarnen fick mycket litet uträttat i skolan. Möjligen var detta ett sätt att skyla lärarens eget misslyckande. En lärare berättar:

I vanliga skolförhållanden hade kanske resultatet blivit något bättre, men i lägerlivets växlande omständigheter spelade åtskilliga faktorer in, så att man relativt taget föga kunde vänta mera. [...] Uthålligheten hos eleverna var ringa. De tröttnade under de varmaste dagarna så, att de flyttade i väg med sina föräldrar till staden och återkommo först sent på eftermiddagen.²⁴

Av dessa skäl låter läraren förstå att all frivillig undervisning för zigenarnas barn var dödfödd, eftersom alla lärarens försök att anpassa undervisningen efter zigenarnas önskingar inte gav några förbättrade undervisningsresultat.

Motsatsen gäller de lärare som levererade relativt ingående rapporter rörande skolans vardag. De visar i regel stor entusiasm över de resultat som zigenarbarnen uppnått under långt ifrån optimala inläringssituationer. Dessa lärarrapporter tenderar att relativt lite beskriva zigenarnas levnadssätt, seder och ekonomiska förhållanden, utan beskriver i stället skolprestationer och zigenarbarnens kunskapsörst och flit.

Så gott som samtliga rapporter delger någonting om skolans inre verksamhet. I första hand avsåg undervisningen i zigenarskolan att följa folkskolans första årskurser, vilket innebar att tonvikten lades vid läsning, skrivning och räkning. Det är slående att undervisningen tog sin utgångspunkt i vad zigenarna som folkgrupp mest behövde lära sig, det vill säga vad lärarna trodde att de mest behövde. Det innebar att undervisningen tog sin början i sådana saker som att skriva sin egen namnteckning, vilket var nödvändigt i kontakten med myndigheter och vid affärsuppgörelser. En lärare berättar att hon undervisade en äldre zigenare genom att gå igenom ”vanliga och ovanliga kvitton och papper” som fanns i hans plånbok.²⁵ Att lära sig skriva och läsa enklare brev var någonting som både gamla och unga zigenare övades i.²⁶ Därtill användes också tidningar som undervisningsmaterial i zigenarnas skolning.²⁷

Denna variation i vad lärarna väljer att tala om kan bero på den dubbla funktion som lärarrapporterna hade, det vill säga dels en renodlad arbetsrapport över vad som uträttats och dels som en del i ett mer omfattande projekt att samla in kunskap om zigenarnas allmänna levnadsförhållande. Tolkar man variationen på detta sätt, måste man godta hypotesen att vissa lärare betraktade sitt arbete – eller i vart fall sin arbetsrapport – som etnologiska fältstudier, medan andra betonade sin lärarroll. Variationen kan även bero på andra tendenser i källmaterialet. Det är viktigt att komma ihåg att den ambulerande zigenarskolans existens var beroende av ekonomiska medel från Skolöverstyrelsen och Socialstyrelsen. Därför kan man misstänka att lärarna försökte tillrättalägga vissa förhållanden i zigenarskolan, för att helt enkelt visa hur betydelsefull den var. Till exempel beskriver en lärare

återkommande i sina rapporter hur begåvade zigenarbarn är och hur väl de lyckats i skolan, vilket i och för sig inte är anmärkningsvärt. Men läraren rapporterar vid två enskilda tillfällen att ”jag under min 40-åriga lärarinneverksamhet aldrig sett sådan flit, som dessa elever visade”.²⁸ Av sådana och andra skäl gjorde Skolöverstyrelsen inspektioner i zigenarskolan. Enligt vad lärarna berättar var inspektionerna mest av symbolisk karaktär; inspektörerna kom vid avslutningsdagar, då det hölls tal, lästes dikter och sjöngs psalmer, inte sällan i ljuset av stor medial och allmän uppmärksamhet.²⁹ Inspektörerna kan därför rimligtvis inte ha givits en rättvisande bild av skolverksamheten. Det finns även skäl att ifrågasätta de mer lovordande lärarrapporterna på andra grunder, eftersom de står i skarp kontrast till de utvärderingar som Socialstyrelsen, Skolöverstyrelsen och 1954 års Zigenarutredningen gjorde av zigenarskolan. Här påtalas i stället stora brister:

De tio års erfarenhet av den ambulerande skolverksamheten, som nu föreligger, bekräftar till fullo, att denna verksamhet inte utgör någon rationell undervisningsform. Av de 75-100 elever, som under årens lopp deltagit i undervisningen, är det endast få, som lärt sig läsa, skriva och räkna så pass mycket, att de kan ha någon nämnvärd nytta därav i det praktiska livet. Det övervägande flertalet elever torde endast ha lärt sig de enklaste grunderna härvidlag.³⁰

Dessa utvärderingar kan även de ifrågasättas. Av det sparade arkivmaterialet att döma grundade sig utvärderingarna på enstaka tämligen negativt hållna lärarrapporter, som knappast kan anses vara representativa.³¹ Dessa utvärderingar är anmärkningsvärt negativa, med tanke på att de gjorts uteslutande med hjälp av lärarrapporter; rapporter som i sin helhet är överlag berömmande över skolprestationerna och zigenarbarnens flit. Det finns även skäl att ifrågasätta generaliserbarheten i enskilda negativa omdömen om zigenarnas inställning till skolan, deras begåvningsmässiga förutsättningar och flit. En lärare menar till exempel:

Endast några få läger äro villiga att ta emot skolan, och de som äro det, inspireras ofta av andra orsaker. Närmaste bevekelsegrunden torde nog vara den, att skolan ändå medför några fördelar; det ställer sig lättare att få drägligare lägerplatser än annars. Dessutom höjer det sällskapet anseende i viss mån, att ha en skola med sig.³²

Denna inställning till zigenarskolan har, med mycket få undantag, inte ens antytts i övriga lärarrapporter.

Zigenarbarnens förutsättningar: begåvning, koncentration och flit

Så gott som samtliga rapporter delger någonting om vad lärarna ansåg om zigenarbarnens begåvning. Anledningen till detta var troligtvis ett försök att göra upp med föreställningen att zigenarna hade sämre begåvningsförhållanden än den övriga svenska befolkningen.³³ Aspekter av befolkningens begåvningsförhållanden var för övrigt ett centralt ämne i fostrans- och utbildningsdebatten under första hälften av 1900-talet. Olika tekniker för att mäta barns begåvning sjösattes och skolan differentierades bland annat på grundval av tolkningar av dessa mätresultat.³⁴ Antalet elever som skildes från normalklasserna ökade kraftigt under denna period.³⁵ Den rådande uppfattningen var att undervisningen effektiviserades och gav bättre resultat om klasserna var så begåvningshomogena som möjligt. Andra skäl till att kartlägga minderårigas begåvning var att mindre begåvade uppfattades som mindre anpassningsbara. Den efterblivne förmodades ha större svårigheter att möta samhällets krav och anpassa sig efter skilda sociala situationer.³⁶

Särskilt barn med oönskat beteende och med bakgrund i mindre välanpassade uppväxtmiljöer hölls under uppsikt i särskilda klasser. Mindre begåvade barn associerades även med bristande förmågor och egenskaper som inte uppenbart hade med intelligensnivå att göra. Beträffande moral, karaktär, temperament, hälsa och skönhet ansågs välbegåvade vara överlägsna mindre begåvade. Under 1940-talet och 1950-talen betonades särskilt sambanden mellan begåvningssvaghet och ett mindre sofistikerat känslö-, vilje- och driftliv. Efterblivna kännetecknades av överdrivna, ottyglade känslouttryck, vilka inte var olika ett barns egoistiska känslor, utan sinne för medkänsla eller moral. Primitiva känslor ansågs kännetecknade efterblivna.³⁷ Här möter man också bilden av den efterblivne som en potentiell brottsling, eftersom de saknade förmåga att förstå konsekvenserna av sina handlingar.³⁸ Sammantaget fanns det en tämligen komplex uppfattning om vilka egenskaper och förmågor som kännetecknade mindre begåvade, efterblivna och sinnesslöa under 1940- och 1950-talen.

I lärarrapporterna beskrivs zigenarna generellt som normalbegåvade, men det finns andra beskrivningar av zigenarbarnens karaktär som var karaktäristiskt för uppfattningar om mindre begåvade och efterblivna.

Häftiga och obehärskade, som de [zigenarna] äro, råkade de ofta i delo med varandra. I början, innan vi ännu fått låna pulpeter från skolan intill, voro vi tvungna att arbeta kring sviktande bord. En del sutto på lådor eller marken medan andra stodo på knä. I trängseln knuffade eleverna till varandra, isynnerhet [sic] under skrivningen. Mera behövdes ej, innan de rusade i luven på varandra. En oskyldig knipning av kamraten intill besvarades omedelbart med en rungande örfil, som kastade fredstöraren raklång på marken. Andra skyndade till hjälp och hela lägret strömmade till. Det brottades och slag utdelades till höger och vänster under värsta skrik och bannor.³⁹

Läraren beskriver därefter en ”impregnerad egoism och egennytta”, som präglar både unga och gamla och hur håglösa de var inför – såväl de enklaste sysslor – som till inkomstbringande, regelbundet arbete.⁴⁰ En annan lärare beskriver några elever så här:

De två sistnämnda flyttade efter en vecka med sina föräldrar till Falkenberg, varvid jag drog en lättnadens suck. [Namn] var nämligen vindög, vänsterhänt, hade talfel och stod förmodligen på gränsen till imbecillitet. Lektionerna tillbringade han med att rita underliga figurer och ropa på mig med ett entonigt ”läte”.⁴¹

En lärarrapport innehåller endast en beskrivning av zigenarnas föreställningsvärld och vad som närmast får betraktas som vissa vidskepliga seder bland dem. Läraren menar sig kunna utläsa vissa grundtankar i zigenarnas världsåskådning som väl motsvarar trosföreställningar i primitiva religioner. Tankegången i detta ”primitiva tänkande [...] är dock inte så konsekvent genomförd som hos många primitiva folk”.⁴²

Zigenarnas kognitiva förutsättningar beskrevs med utgångspunkt i två skilda föreställningar. Den ena, och vanligast förekommande, var att olika raser har vissa naturliga beskafter, vilket gör att det finns naturgivna skillnader i kognitiva förmågor mellan olika raser. Flertalet lärare konstaterade härvidlag att ingen eller ringa skillnad förelåg mellan zigenare och svenskar i fråga om begåvning.

Emellertid torde om dock om dem [zigenarna] kunna sägas, att deras intelligens med all sannolikhet inte understiger det normala, även om tests [sic] av traditionell typ inte skulle gradera dem så högt.⁴³

Den andra föreställningen grundade sig mer i att miljöfaktorer spelade stor roll när det gäller elevernas möjligheter att tillgodogöra sig lärostoff. Flera rapporter uttryckte sin förvåning över att barnen visade framsteg i skolan, trots påtagliga negativa miljöfaktorer. I synnerhet påtalades de vuxnas skrala utbildningsförhållande och ringa intresse att själva lära sig läsa och skriva.⁴⁴ Bland lärarna fanns också en iver i att få vetskap om och skapa systematik över zigenarbarnens kognitiva förmåga. I vissa fall tog detta sig uttryck i en nästan uppräknande inventering och kategorisering av lägrets unga invånare:

Eleverna voro till sin läggning och begåvning mycket olika. Av de tre små gossarna voro två vanligt begåvade och den tredje miljöskadad. Jag väntade mig icke något resultat av honom. De fyra flickorna voro även mycket olika. En sjuårig [sic] var överbegåvad, en elvaåring under medelmåtta, de övriga voro medelmåttor.⁴⁵

Åtskilliga rapporter menade att zigenarbarnen var lätta att lära, i den meningen att de snabbt förstod principerna i lärostoffet, särskilt när det gällde räkning. Värre var det för dem att komma ihåg, memorera det som lärarna lärde ut, till exempel multiplikationstabellen och glosor.⁴⁶ Anledningen till detta förhållande tillskrevs zigenarnas snabba tankeverksamhet i kombination med brist på uthållighet, vilket gjorde att de inte ansågs kunna komma ihåg någonting under en längre tid.⁴⁷ Denna förklaring anknyter till en romantisk föreställning om zigenarnas karaktär som var väl omvitnad i samtiden.⁴⁸ Några lärare ger emellertid en annan förklaring. De menar att skolarbetet var så forcerat under de korta sommarmånaderna att den vunna kunskapen inte kunde göra några djupa avtryck.⁴⁹ Den bristande minnesförmågan berodde enligt dessa lärare inte på zigenarbarnens förutsättningar, utan på omständigheter i inläringen.

När begåvning framhålls framgår det alltid vilket kön de aktuella eleverna har. Härvidlag märks en allmän tendens. När enskilda flickor och pojkar beskrivs är de omväxlande lättlärd, flitiga, duktiga eller bråkiga, okoncentrerade, på ett sätt som förefaller obundet till deras konststillhörighet. Men vid generaliserade beskrivningar om alla flickor och alla pojkar, så beskrivs pojkar som mer lättlärd och mer lättillgängliga. Flickorna beskrivs däremot som okoncentrerade och ointresserade.⁵⁰ De flesta lärare som uppmärksammar detta förhållande menar att flickornas tillkortakommande beror på den zigenarska kulturen och dess starka patriarkala drag.

Ett annat vanligt förekommande rapportämne var koncentrationsförmåga och flit. Lärarna visar påtagligt ofta en förvåning över elevernas flit och flera rapporter vittnar om skoldagar som långt överskred vad som förekom i folkskolan.⁵¹ Omdömena om koncentrationsförmåga är i dessa fall företrädesvis positiva.

Deras koncentrationsförmåga var förvånansvärt stor med tanke på de yttre förhållanden, under vilka de lever. Om denna förmåga beror på ett uppflammande intresse för en ny erfarenhet, om önskan att lära sig läsa eller konstitutionella anlag, har jag ingen möjlighet att utröna.⁵²

Barnens nyfikenhet och entusiasm över skolarbetet kännetecknar flertalet lärarrapporter, men detta ”uppflammande intresse” över skolarbetet, menade vissa lärare vara enbart uppflammande, och snabbt falnande:

Dock tycktes jag detta år märka en viss 'skolleda'. Ivern inför skolarbetet var ej den, som jag mött under föregående skolsomrar. Kanske ej skolan längre hade nyhetens behag. [...] Det är min personliga uppfattning, att zigenarbarnens intressekurva dalar sakta alltefter som sommaren lider (betydligt brantare än hos ett normalt svenskt barn).⁵³

Disciplin, tider och svenska seder

En viktig uppgift som den ambulerande skolverksamheten hade var att anpassa zigenarna till svenska vanor och rapportera om brist på sådan anpassning. Ett särskilt viktig inslag i svenska vanor ansågs vara att passa tider, vilket zigenarna ansågs betrakta med godtycke. Rapporterna uppehåller sig därför ofta vid vikten av tider och arbetsschema.⁵⁴

Skoldagen började kl 9 med en kort morgonandakt och sedan följde fem 45-minuterslektioner med 10 minuters raster. Efter den tredje timmen togs en längre rast (30 minuter) och så slutade den egentliga skoldagen strax före kl 2. Värst var det kanske att komma igång på morgnarna, men ganska snart kom vi in i ett regelbundet dagsprogram. Regelbundenheten och de bestämda tiderna gav en viss stadga åt skolarbetet, men ännu viktigare var nog att de fick vänja sig vid att passa tider, vänja sig vid ett 'lagbundet' arbetsschema och foga sig i de sociala krav, som planmässighet, punktlighet och hållande av överenskomna tider innebär.⁵⁵

Långt ifrån alla lärarrapporter visar en sådan principfasthet i fråga om tider och schema. Den mer vanligen förekommande modellen var snarare att avpassa tiderna efter zigenarbarnens dygnsrytm. Det innebar ofta att undervisningen var förlagd senare och att man arbetade utan raster.⁵⁶

I övrigt framkommer få försök till anpassning till vad man kallar svenska vanor. Däremot rapporteras flitigt om zigenarnas hygien och deras matvanor.⁵⁷ Lärarna uttryckte ofta en förvåning över hur rituellt renliga zigenarna var.

Zigenarskolan sett ur lärarperspektiv

Vissa zigenarbarn, som annars haft svårt att regelbundet följa någon undervisning, fick under 1940- och 1950-talen möjlighet att undervisas i sommarskolor av Stiftelsen Svensk Zigenarmission, den så kallade ambulerande zigenarskolan. Undervisningen godkändes, finansierades och övervakades av statliga myndigheter, vilka visade ett påtagligt intresse för zigenarnas skolsituation. Socialstyrelsen och Skolöverstyrelsen var av förekommen anledning intresserade av att utröna huruvida zigenarbarnen var bildbara eller inte. Zigenarskolan kanske viktigaste funktion var att bidra

med information om zigenarnas levnadssätt och utbildningsförhållanden. Detta beskrevs av zigenarskolans lärare i särskilda lärarrapporter.

Det kan konstateras att dessa rapporter var en blandning av en berättelse av skolverksamhet samt en etnologisk och sociologisk beskrivning av zigenare. Av rapporterna att döma undervisades zigenarbarnen, i huvudak, enligt folkskolans läroplan. Vidare visar lärarna ett stort mått av anpassningsbarhet i fråga om ordning och undervisningssätt. Flera lärare berättar att de ständigt varierade undervisningen, vad gällde tider, storlek på undervisningsgrupp, arbetssätt och läromedel. Flera lärare omtalar ett arbetssätt som utgick från zigenarnas egen livssituation.

Lärarna rapporterar genomgående om zigenarnas förutsättningar att tillägna sig undervisning. Zigenarna ansågs generellt vara normalt begåvade men ha vissa egenskaper som försvårade inläringen. Särskilt påtalas deras svårigheter att lära sig lärostoff utantill, medan de sades besitta ett slags intuitiv förmåga att snabbt och korrekt förstå sammanhang. Ofta beskrivs även deras koncentrationsförmåga och uthållighet som svag. Lärarna begränsar inte sina rapporter till att behandla zigenarbarnens kognitiva förmågor utan beskriver även deras karaktär och egenskaper så att dessa sätts i samband med, och görs till kännetecken för, deras begåvning. I det avseendet beskrivs zigenarna som primitiva, otyglade, ohämmade, känsllosamma och omoraliska, vilket lärarna menar var av avgörande betydelse för hur undervisningen kan bedrivas och vad zigenarna egentligen var kapabla att lära sig. Härmed befästs en föreställning av en folkgrupp som står på en civilisatoriskt lägre nivå, vilket begränsade deras framtidsutsikter i fråga om utbildning, bostad och arbete.

Noter till Att undervisa de andra

¹ Stina Skantzes berättelse från den ambulerande zigenarskolan 1952, Zigenarutredningen, vol. 2, Riksarkivet (RA).

² De svenska zigenare som omtalas här kan samtliga härledas till åtta familjer som kom till Sverige under andra halvan av 1800-talet och början av 1900-talet. Alla barn och med säkerhet de flesta vuxna var födda i Sverige, då Sveriges gränser var stängda för zigeniska immigranter 1914 till 1954. Ingvar Svanberg & Harald Runblom (red.), *Det mångkulturella Sverige: en handbok om etniska grupper och minoriteter*, Stockholm 1989, s. 485.

³ Se ex. Erik Sundbergs lärarrapport 1948, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁴ Stiftelsens stadgar § 4, vol. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, RA. Se även Norma Motessino Parra, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Lund 2002, s. 120, 141; Christina Rodell Olgac, *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola: från hot till möjlighet*, Stockholm 2006, s. 93.

⁵ Se ex. Sigrid Öhmans lärarrapport från 1947, s. 1, 3, Zigenarutredningen, vol. 1, RA; Gordon Westlings lärarrapport 1954, s. 3, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁶ Ibid.

⁷ Se ex. Oskar Jalkios lärarrapport 1951, s. 8, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁸ Noterbart är att zigenarna för egen del ansåg att lärarna i zigenarskolorna hade diakona uppgifter, vilka konsulterades i samband med födselar, dödsfall och begravningar. Se ex. Oskar Jalkios lärarrapport 1951, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁹ Skrivelse till Socialstyrelsen 1944, Socialstyrelsen, FXÖ, vol. 3, RA.

¹⁰ Nomadskolan togs egentligen i bruk 1913 men den första stadgan kom 1923. Se Patrik Lantto, *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950*, Umeå 2000, s. 42 ff.; Sten Henrysson, *Darwin, ras och nomadskola: motiv till kåtaskolesystemet 1913*, Umeå 1993; Sten Henrysson & Jenny Flodin, *Samerna skolgång till 1956*, Umeå 1992, s. 11–16; Lennart Lundmark, *”Lappen är ombytlig, ostadig och obekvämt”: svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*, Umeå 2002.

¹¹ Lantto 2000, s. 205, 242–247; Henrysson & Flodin 1992, s. 38.

¹² *Utlåtande angående skolundervisning åt zigenarnas barn*, s. 2, 20/5 1947, Socialstyrelsen, FXÖ, vol. 4, RA.

¹³ Ibid, s. 2–3.

¹⁴ Manne Ohlander, ”Begåvningsförhållandena hos tattare: en genealogisk och sociologisk studie” i *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr 3 1943, Göteborg

1943a, s. 112, 115; "Zigenarna, tattarna och hjälpskolan" i *Hjälpskolan*, Uppsala 1943b, s. 81.

¹⁵ Allan Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*, Stockholm 1944, s. 171 ff.

¹⁶ Tor Jacobsson, *Om tattarna i Jönköping*, Jönköping 1943, s. 53–60.

¹⁷ Sammanträde mellan representanter för Medicinalstyrelsen, Socialstyrelsen och Skolöverstyrelsen den 12/12 1953, Socialstyrelsen, FXÖ, vol. 4, RA; *PM angående åtgärder och förslag därtill i zigenarfrågan*, s. 11, Zigenarutredningen 1954, vol. 2, RA. Av de lärarrapporter som är mest konsekvent i detta avseende se Erik Sundbergs lärarrapport 1948, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA. Att myndigheterna använde information från lärarrapporterna framgår av Socialstyrelsens utlåtande 1947 om utredning angående zigenarna. I detta utlåtande menar Socialstyrelsen att i lärarrapporterna hade det framgått att det råder sociala missförhållanden i zigenarlägren och att framförallt barnen far illa. *Utlåtande över framställning från Stiftelsen svensk zigenarmission ang. åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet*, remissutlåtande 5/3 1948, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

¹⁸ Årsberättelse över Stiftelsen Svensk Zigenarmissions verksamhet 1959, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 1, F 1, RA.

¹⁹ Se ex. Oskar Jalikos lärarrapport från den ambulerande skolan 1946, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

²⁰ Se ex. Årsberättelser, 1947, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 1, RA. Socialstyrelsen hänvisar i ett utlåtande den 5/3 1948 till en lärarrapport som inte kan återfinnas. *Utlåtande över framställning från Stiftelsen svensk zigenarmission ang. åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet*, remissutlåtande 5/3 1948, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

²¹ Ankomna handlingar 1/7 1943 – 5/2 1963, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 1, RA. Karl-Gunnar Hultström beviljas lämplighet 1948. Hans rapporter kan inte återfinnas. Stiftelsens lärare var tvungna att godkännas av skolöverstyrelsen och Socialstyrelsen, vilket egentligen enbart innebar att de var behöriga folkskolelärare. Att lärare fått lämplighetsintyg behöver i och för sig inte innebära att de arbetade som lärare.

²² SOU 1956:43, s. 52–55.

²³ Se t.ex. Erik Sundberg lärarrapport 1952, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

²⁴ Oskar Jalikos lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

²⁵ Sigrid Öhmans rapport 1951, s. 5, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

²⁶ Ibid.

²⁷ Sigrid Öhmans lärarrapport 1948, s. 3, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

²⁸ Lärarrapport av Sigrid Öhman 1950, s. 5, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

²⁹ Se ex. Sigrid Öhmans lärarrapport från 1948, s. 2 f.; Ingrid Sundbergs rapport 1953, s. 3; Ingrid Malms rapport 1956, s. 2, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA; Sigrid Öhmans rapport 1951, s. 5, Zigenarutredningen, vol. 2, RA. Rapporterna berättar endast om en icke påannonserad inspektion under den ordinarie verksamheten, Anna Brita Erikssons lärarrapport 1957, s. 8, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA. Vad gäller inspektörernas rapporter har dessa inte kunnat återfinnas.

³⁰ 1954 års zigenarutredning [SOU 1956:43], *Zigenarfrågan: betänkande*, Stockholm 1956, s. 53.

³¹ Exempelvis grundar sig Socialstyrelsens utlåtande 5/3 1948 till största delen på Oskar Jalkios lärarrapport från 1947, vilket i sig är märkligt eftersom denna lärarrapport inte kunnat återfinnas och så vitt jag vet bedrevs ingen ambulerande skola 1947, *Utlåtande över framställning från Stiftelsen svensk zigenarmission ang. åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet*, s. 3 f, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

³² Oskar Jalkios lärarrapport 1951, s. 8, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

³³ Se not 12.

³⁴ Thom Axelsson, *Rätt elev i rätt klass: skola, begåvning och styrning 1910–1950*, Linköping 2007, s. 41–63.

³⁵ År 1907 fanns det ex. 266 barn i hjälpklasser i hela Sverige. År 1932 fanns 3 454 elever i hjälpklasserna och 1959 23 385. I större städer fanns dessutom B-extra- och svagklasser, vars elever stod på gränsen mellan skolornas normalklasser och hjälpklasser. Axelsson 2007, s. 72–73, 75.

³⁶ Axelsson 2007, s. 61–62.

³⁷ Judith Areschoug, *Det sinnesslöa skolbarnet: undervisning, tvång och medborgarskap 1925–1954*, Linköping 2000, s. 92–97.

³⁸ Denna uppfattning saknade emellertid inte motsatt ståndpunkt. Se Areschoug 2000, s. 94–95.

³⁹ Oskar Jalkios lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

⁴⁰ Ibid, s. 3.

⁴¹ Margareta Lindqvists lärarrapport 1953, s. 3, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁴² Erik Sundbergs lärarrapport 1948, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁴³ Erik Sundbergs lärarrapport 1952, s. 1, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁴⁴ Se ex. Sigrid Sundbergs lärarrapport 1952, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Se ex. Sigrid Öhmans lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

⁴⁷ Oskar Jalkios lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA; Sigrid Öhmans lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

⁴⁸ Se bland annat SOU 1956:43, s. 11 ff.

⁴⁹ Elisabet Håkansson's lärarrapport 1953, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, RA.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Elisabet Håkansson's lärarrapport 1953, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, RA; Stina Skantz'es lärarrapport 1952, s. 2; Sigrid Sundberg's lärarrapport 1952, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁵² Erik Sundberg's lärarrapport 1952, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁵³ Kurt-Allan Paulsson's lärarrapport 1957, s. 2, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA. Se även Oskar Jalikos lärarrapport 1951, s. 8, Zigenarutredningen, vol. 2, RA.

⁵⁴ Se även Motessino Parra 2002, s. 121.

⁵⁵ Gordon Westling's lärarrapport 1954, s. 2, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA.

⁵⁶ T.ex. Elisabet Håkansson's lärarrapport 1953, s. 1; Anna-Brita Eriksson's lärarrapport 1957, s. 5; Margareta Lundmark's lärarrapport 1955, s. 3, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 1, RA; Oskar Jalikos lärarrapport 1946, s. 2, Zigenarutredningen, vol. 1, RA.

⁵⁷ Se ex. Margareta Lindqvist's lärarrapport 1955, s. 1; Margareta Lundmark's lärarrapport 1955, s. 2; Anna-Brita Eriksson's lärarrapport 1957, s. 1, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 1, RA; Erik Sundberg's lärarrapport 1948, s. 2, Stiftelsen Svensk Zigenarmission, vol. 2, RA; Motessini Parra (2002), s. 121.